



## ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DOMUZ, DOMUZ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE DOMUZUN RİTÜEL METİNLERİNDE KULLANIMIYLA İLGİLİ ÇEŞİTLİ KAYITLAR

### PIG, PIG BREEDING AND VARIOUS RECORDS RELATED USE OF PIG IN RITUAL TEXTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA



Esmâ ÖZ KİRİŞ

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü  
Assoc. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences,  
Department of History  
esmao443@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0002-4330-5547

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
5/1, Mart – March 2023 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **14.01.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **27.02.2023**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **29.03.2023**  
**Sayfalar-Pages** : **185 – 209**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234031>

This article was checked by Viper  or 

**Atıf – Citation:** ÖZ KİRİŞ, E., “Eski Mezopotamya’da Domuz, Domuz Yetiştiriciliği ve Domuzun Ritüel Metinlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Kayıtlar”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 185 – 209.







## ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DOMUZ, DOMUZ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE DOMUZUN RİTÜEL METİNLERİNDE KULLANIMIYLA İLGİLİ ÇEŞİTLİ KAYITLAR

### *PIG, PIG BREEDING AND VARIOUS RECORDS RELATED USE OF PIG IN RITUAL TEXTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA*

Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ

185

OANNES  
5 (1)

#### Öz

Mezopotamya'da domuz, daha çok eti ve yağı için yetiştirilen bir hayvandı. Kısa zaman içerisinde çok yavru yapabilen domuzlar önemli bir et kaynağıydı. Domuz, Eski Mezopotamya kaynaklarında özellikle III.Ur/Yeni Sumer dönemine tarihlenen Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan gibi önemli kentlerde ele geçen ekonomik içerikli arşivlerde ve Eski Babil döneminden bazı kaynaklarda sıklıkla geçmektedir.

Domuzlar, uzak mesafe yolculukları için uygun hayvanlar olmadığından, yeniden dağıtım yapılamadığından ve aynı zamanda süt ve yumurta gibi temel ürün sağlayan bir hayvan olmaması sebebiyle domuz yetiştiriciliğinin yerel yönetim tarafından pek desteklenmediği görüşü yaygındır. Domuz yetiştiriciliğinin, genellikle küçük ölçekte, daha mütevazî çiftçi ailelerin uğraştığı bir faaliyet olduğu düşünülmektedir. Domuz yetiştiriciliği konusunda en zengin bilgiler III.Ur dönemine ait Lagaş arşivinden ve Eski

#### Abstract

In Mesopotamia, the pig was an animal that was raised mainly for its meat and oil. Pigs, which could produce many offspring in a short time, were an important source of meat. Pig is frequently mentioned in Ancient Mesopotamian sources, especially in archives with economic content found in important cities such as Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan, which date back to the Ur III/New Sumerian period, and in some sources from the Old Babylonian period.

It is widely believed that pig farming is not well supported by the local government, as pigs are not suitable animals for long-distance journeys, cannot be redistributed, and are also not an animal that provides essential products such as milk and eggs. Pig farming is thought to be an activity, usually on a small scale, in which more modest farming families are engaged. The richest information on pig breeding comes from the Lagaş archive of the Ur III period and the records of the Old Babylonian period. It is recorded in cuneiform documents that bovines and

Babil dönemi kayıtlarından gelmektedir. Mezopotamya'da düzenlenen festivallerde, bayramlarda ve cenaze törenlerinde katılımcılara sunmak amacıyla çeşitli kasabalardan büyükbaş ve küçükbaşlarla birlikte domuzların da sipariş verilen hayvanlar arasında olduğu çivi yazılı belgelerde kayıtlıdır.

Domuzlar, sadece eti ve yağı için tüketilmiyordu. Aynı zamanda kötülüğü/büyüyü kovma/bozma ritüellerinde, olumsuzluğun yüklendiği nesne olarak yani "yerini alma" ritüellerinde de kullanılan bir hayvandı.

Çivi yazılı belgelerle birlikte, başta silindir mühürler olmak üzere rölyeflerde, muskalarda, kil figürlerde ve çeşitli arkeolojik eserlerin üzerinde domuz betimlemelerini görmek mümkündür.

Bu çalışmamızın sınırları, ağırlıklı olarak domuzlarla ilgili bilgilerin en sık kaydedildiği III.Ur dönemi metinleri ve Eski Babil döneminden bazı belgeler çerçevesinde şekillenmiştir. Domuzların ritüellerde kullanımına ilişkin birtakım metinler de bu çalışmada ele alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Domuz, Domuz Yetiştiriciliği, III.Ur dönemi metinleri, Eski Babil dönemi belgeleri, Ritüel.

ovines from various towns, as well as pigs, are among the animals ordered in order to present to the participants in festivals, feasts and funerals held in Mesopotamia.

Pigs were not consumed only for their meat and fat. It was also an animal used in rituals of expelling/destroying evil/magic, as an object of negativity, that is, in rituals of "replacing".

Along with cuneiform documents, it is possible to see depictions of pigs on reliefs, amulets, clay figures and various archaeological artifacts, especially cylinder seals.

The boundaries of this study have been shaped within the framework of the Ur III period texts and some documents from the Old Babylonian period, which are information about pigs. Some texts on the use of pigs in rituals are also discussed in this study.

**Keywords:** Pig, Pig Breeding, Ur III period texts, Old Babylonian period documents, Ritual.

### Extended Abstract

Among the cuneiform documents, especially the archives in which economic texts such as Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan/Drethem belonging to the Ur III/New Sumerian period (2060-1960 BC) were recorded, tablet series called HAR.RA=*hubullu*, ration lists, some literary texts, ritual texts in which the practice of "putting/replacing the negativity on the pig" is carried out in spells of expelling disease or evil, and various documents from the Old Babylonian period provide rich information on the consumption and use of pigs.

In these documents found in the aforementioned important cities, we see the pig as an animal generally preferred for its meat and fat. One of the most important reasons for pig breeding in Mesopotamia is that pigs can give birth to many offspring in a short time, so there is no problem in meat supply. Pigs produce 4-8 offspring after a short gestation period of 120-140 days. In Mesopotamia, meat was not only the food of ordinary families, but also an

essential nutrient for the diet of soldiers, messengers, and cult officials. It was also on the menu of the executive elite group. Pork was also a food consumed by all segments of the people.

Although the existence of pigs purchased for festivals and funerals is known in some texts from the Ur III period and the Old Babylonian period, it is thought that these animals were purchased not for an offering to the god, but to present to the participants on special occasions such as festivals or funerals.

It is possible to come across various information such as the feeding of pigs, some of their qualities, numbers, use of pig skin and lard, male and female workers required for the construction of pig pen and their numbers in the economic texts obtained from the Ur III period, especially in Garšana. According to some records in the Garšana archive, lard was distributed to many people from different professions in return for their work.

The uses of lard were varied. It was used not only as food but also for lubrication and could also be given as a ration for workers/servants. One of the purposes of pig farming in ancient Mesopotamia was to make use of pig skin.

According to some researchers, since pigs cannot be transported over long distances and then redistributed, and also because they are not an animal that provides basic products such as milk and eggs, they did not attract the attention of the central administrators, that is, they remained not much supported by the local government, but remained mostly as a public animal. It can be said that pig breeding is generally done on a very small scale and within the framework of the family. On the basis of the fact that the local palace and elite people are less interested in pig breeding compared to other small cattle and cattle breeding, the excess of pork production in the domestic market due to the fact that the pig is almost every pet, the inability to obtain basic nutrients such as milk and eggs from pigs, Therefore, it can be shown that these products cannot be traded.

A group of administrative texts from the city of Lagaš dating to the Early Dynasty IIIb (±2450-2350 BC) period provides evidence of pig farming. These archival documents relate to the household of the wife of the governor Lagaš. The pig herd breeding facility in Lagaš is associated with this household. These facilities were managed by professional pig herders and their assistants. In this archive, there is also a group of texts that record the various activities of a wealthy pig herder named Lugal-pa'e. From this archive it is possible to follow the herd of pigs led by Lugal-pa'e for seven consecutive years.

Old Babylonian texts show that pig farming was done in 3 ways: "Pigs kept/raised in the home environment", "Pigs fed industrial scraps"; "Pigs raised by experts".

Domestically kept/raised pigs were pigs kept in the owner's barn or free-ranging, fed leftover household food as well as excess barley.

As the best example of the second type of pig breeding, "pigs fed with industrial food residues", he shows barley waste, which is one of the basic materials of beer production, with high nutritional value. Brewers sold most of

their barley waste as fodder for large cattle and also used it as food for pigs. Documents from Tell al-Rimah confirm that the pigs were fed beer waste.

According to the records of the Old Babylonian period, in the category of "pigs raised by specialists", which is the 3rd type of pig breeding, it is thought that pork meat that is fattened in this way is preferred by some wealthy people. These so-called "elite classes" ate preferably the meat of indoor-raised and controlled food-intake pigs, rather than the meat of free-range or all-stock-fed pigs.

In Mesopotamia, the pig was not used as an animal offering to the gods, but rather in "replacing/attribution of bad luck/disease to another object" rituals to expel disease and bad luck/evil. As a matter of fact, in a ritual text from Mesopotamia, it is understood that some organs and parts of the baby pig were used to expel the disease. In this way, it is believed that the disease goes out of the human body by burdening the pig, and the sick person regains his former health. Pigskin is among the materials used to neutralize magic in ancient Mesopotamia.

There is archaeological evidence as well as cuneiform texts regarding the existence of pigs in Mesopotamia. It is possible to come across various depictions of pigs in the depictions on cylinder seals and in the hunting scenes on the reliefs, mostly dated to the Late Uruk and Cemdet-Nasr periods. In addition, pig drawings appear on some clay figures, amulets, and scenes on various objects made of stone and bone.

### Giriş

Çivi yazılı belgeler arasında özellikle III.Ur/Yeni Sumer dönemine (MÖ 2060-1960) ait Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan/Drethem gibi ekonomik içerikli metinlerin kaydedildiği arşivler, HAR.RA=*hubullu*<sup>1</sup> adı verilen tablet serileri, tayın listeleri, bazı edebî metinler (atasözleri ve bazı mitolojik metinler), hastalığı ya da kötülüğü kovma büyülerinde, “olumsuzluğu domuzla yükleme/yerine koyma” uygulamasının gerçekleştirildiği ritüel metinleri ve Eski Babil döneminden çeşitli belgeler domuz<sup>2</sup> tüketimi ve kullanımına ilişkin zengin bilgiler sunmaktadır.

Çivi yazılı belgelerle birlikte, başta silindir mühürler olmak üzere kil figürlerde, muskalar üzerinde, taş kâselerdeki rölyeplerde ve kemikten yapılmış bazı eserlerde domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ur Kraliyet

<sup>1</sup> *hubullu* metinleri, besin maddeleri, içecekler ve hayvan isimlerinin kaydedildiği listelerdir. MSL (Materielien zum Sumerische Lexicon) serisi olarak 17 cilt (1937-1985) halinde katologlanarak yayınlanmıştır. B. Landsberger'in çalışmalarıyla başlayan MSL serisinin bazı ciltlerini hazırlayanlar arasında farklı araştırmacılar da bulunmaktadır.

<sup>2</sup> Genetik kanıtlar, domuzun evcilleştirilmesinin diğer hayvanlarda olduğu gibi yalnızca bir kez değil birçok farklı bölgede değişik zamanlarda gerçekleştiğini göstermektedir. (Lewis-Jones, 2018: 98). Arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre domuz, Anadolu'nun güneydoğusunda 10.500-10.000 civarlarında evcilleştirilmiştir. (Zeder, 2008:11598). Asya ve Avrupa'dan vahşi ve evcil domuzlardan alınan genler ve DNA örnekleri, evcil domuzun, Avrasya'nın vahşi erkek domuzundan ortaya çıktığını göstermektedir. Domuzun Yakındoğu'da evcilleştirilmesi ise muhtemelen MÖ 9000'li yıllardır. (Giuffra-Kijas, vd., 2000: 1785).

mezarlarında ele geçen domuz dişleri gibi arkeolojik buluntular da domuzların varlığını doğrulayan önemli kalıntılardır.

Bu çalışmamızı hazırlarken azami ölçüde faydalandığımız bazı kaynakları belirtmek yerinde olacaktır. Bunların başında Brigitte Lion ve Cécile Michel’in editörlüğünde hazırlanan, Eski Yakınoğu coğrafyasında domuzlarla ilgili zengin bilgilerin bulunduğu, farklı araştırmacılara ait yazıların yer aldığı *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien* isimli kitap gelmektedir. Bu kitap içerisinde yer alan J.Dahl, “Early Swine Herding”; D.I.Owen, “Pigs and Pig By-Products at Garšana in the Ur III Period”; C. Michel, “Les suidés dans la documentation de Kaniš au début du II millénaire av.J.-C; F. van Koppen, “Pigs in Lower Mesopotamia during the Old Babylonian Period”; B.R. Foster-E.Salgues, “Pigs in Early Mesopotamia” başlıklı yazılar çalışmamızda temel kaynaklarımızı oluşturan önemli eserlerdir. Çivi yazılı belgeler esas alınarak yapılan bu çalışmalar dışında, Mezopotamya’da arkeolojik buluntular üzerindeki domuz tasvirleriyle ilgili faydalandığımız iki kaynağı da belirtmek isteriz. Bunlar, R.K. Englund, “Late Uruk Pigs and Other Herded Animals” ve E.D. Buren, *The Fauna of Ancient Mesopotamia As Represented in Art* isimli çalışmalardır.

### **Eski Mezopotamya’dan Domuz Tasvirlerine İlişkin Bazı Arkeolojik Buluntular**

Tell Asmar’ın (Eşnunna) erken tabakalarında ortaya çıkarılan hayvan kalıntılarıyla ilgili çalışmalar, domuzların çok erken dönemlerde evcilleştirildiğini doğrulamıştır. Arpaciyah’ta da (Irak sınırları içinde bir yerleşim yeri) domuzlar ve diğer evcil hayvanların kil figürleri bulunmuştur.<sup>3</sup>

Geç Uruk Döneminden mühür baskılarında domuz tasvirleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme ait bir silindir mühür baskısında, alt frizde bir aslan iki vahşi domuz tarafından kuşatılmış olarak tasvir edilir.<sup>4</sup> (Res. 1).

Yine bir başka silindir mühür baskısında iki domuz kamış çalılıkların arasında, karşısında iki köpekle birlikte bir şahıs domuzlara doğru ilerlemektedir, bir av sahnesi olabilir.<sup>5</sup> (Res. 2).

Geç Uruk’tan bir başka mühür baskısında bot içindeki iki adam tarafından domuzun avlanma sahnesi betimlenmiştir. (Res. 3). Englund, bot üzerindeki bu domuz avı sahnesinin Geç Uruk ve Erken Dinasti dönemi (MÖ 2900-2350) rölyeflerinde de karşılaşılan bir sahne olduğunu belirtmektedir.<sup>6</sup>

Benzer av sahneleri Geç Uruk dönemine tarihlenen taş bir kâse üzerindeki rölyefte de tasvir edilmiştir.<sup>7</sup> Englund’un bahsettiği üzere, silindir mühür üzerinde gördüğümüz 3 nolu resimdeki domuz avı sahnesinin çok benzeri Cemdet-Nasr dönemine (MÖ 3100-2900) ait taş bir kâse üzerindeki rölyefte de<sup>8</sup> yer almaktadır. (Res. 4).

<sup>3</sup> Buren, 1939: 81.

<sup>4</sup> Englund, 1995: 121.

<sup>5</sup> Englund, 1995: 121.

<sup>6</sup> Englund, 1995: 121-123.

<sup>7</sup> Englund, 1995: 121-123.

<sup>8</sup> Englund, 1995: 124.

Geç Uruk'tan birkaç silindir mühür baskısında da domuzlar, aslanlarla, geyiklerle ve başka hayvanlarla bir arada görülmektedir. (Res. 5-6-7-8).

Uruk III ve Cemdet Nasr dönemlerinde vahşi domuz tasvirleri çok farklı ortamlarda görülmektedir. Domuzlar, Cemdet Nasr döneminde muska ya da figür olarak da oyulmuştur (Res.9).<sup>9</sup>

Bazı damga mühürlerde boğa şeklinde, pek çok muska ve küçük figürler üzerine oyulmuş biçimde ve aynı zamanda taş ve kemik üzerinde de vahşi domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. (Res.10 ).<sup>10</sup>

Silindir mühür tasvirleri yanında domuzlara ait diğer önemli kalıntılar da Ur kraliyet mezarlarında bulunan domuz dişleridir. Ur kraliyet mezarlarında koyun, balık, öküz kemikleri, koyun kafatası (Mezar No: 1183) ve dişleri (Mezar No: 333) ile domuz dişleri (Mezar No: 88 ve 144) gibi zoolojik buluntular da ele geçmiştir. Kraliyet mezarlarında bulunan domuz dişleri, Ur kenti kazısını yürütmüş Woolley'e göre evcilleştirilmiş domuz dişleridir.<sup>11</sup>

### **III.Ur Dönemi/Yeni Sumer Devri Arşivlerinde Domuzlarla İlgili Kayıtlardan Örnekler**

III.Ur dönemi, devletin gelir ve giderlerinin kayıt altına alındığı bir dönemdi. Gelirlerin büyük bölümünü canlı hayvan alımı ve dağıtımını oluşturmaktaydı. Tarlalarda ve değirmenlerde çalışan, hasat toplayan, kamış kesen, kanal kazan, teknelere mal yükleyen ve tekneleri çeken insanların sayısı titizlikle tutulmuş ve bunlara yapılan ödemeler belirtilmiştir. Ödemeler genellikle, bira, ekmek, yağ, soğan ve balık gibi yiyecek maddeleri karşılığında yapıyordu. Denizaşırı ülkelerle veya nehir yoluyla ulaşılan uzak bölgelerle yapılan ticaret de devletin kontrolü ve izniyle, kayıtlara geçirilmesi koşuluyla gerçekleşirdi.<sup>12</sup>

Ticari gelişmelerin hız kazandığı bu dönemde, domuzlarla ilgili en zengin bilgilere de çoğunlukla III. Ur dönemi ekonomik içerikli metinlerde rastlarız. Ur, Umma, Lagaş, Puzriş-Dagan/Dreham gibi dönemin önemli kentlerde ele geçen bu belgelerde domuz, genellikle eti ve yağı için tercih edilen bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Mezopotamya'da domuz yetiştiriciliğinin en önemli sebeplerinden birisi, domuzların kısa sürede pek çok yavru doğurabilmesi dolayısıyla et tedariki konusunda sıkıntı yaşanmamasıdır. Domuzlar, 120-140 gün gibi kısa bir gebelik döneminden sonra, 4-8 arası değişen yavrular meydana getirirler.<sup>13</sup> Gerçekten de III. Ur döneminden domuzların çiftleştirilmesine ilişkin bir kayıta, 5 dişi bataklık domuzunun, 17 dişi domuz ve 14 erkek domuz doğurduğu kayıtlıdır.<sup>14</sup> Domuzların yıl içerisinde birden fazla doğum yapabilmesi ve bir doğumda da çok sayıda yavru meydana getirmesi, domuzları kıymetli kılmıştır. Çünkü aileler et ihtiyaçlarını,

<sup>9</sup> Buren, 1939: 81.

<sup>10</sup> Buren, 1939: 79.

<sup>11</sup> Woolley, 1934: 151 vd.

<sup>12</sup> Köroğlu, 2012: 91.

<sup>13</sup> Gilbert, 2022: 14.

<sup>14</sup> Foster- Salgues, 2006: 285.



domuzların çokluğu sayesinde karşılaşmış olmalıdırlar. Nitekim, bir Sumer atasözü bunu doğrulamaktadır: “O, kazanç sağladı sonra domuzunu kesti”.<sup>15</sup>

Benzer şekilde, bir başka metinde de bir ailenin imkanlarının tükendiği bu sebeple domuzlarını kesmek zorunda kaldıkları anlatılmıştır: Metnin ilgili satırları şöyledir: “Aslan yakalandıktan sonra, ‘bir çalı domuzu’, diye kükredi, ‘Şimdiye kadar etin, ağzımı doldurdu ama senin gıcırtn/ötmelerin/cızırtılar beni sağır etti!’ Depoda dolaşp duruyorsun, ağzında bir lokma olan domuz gibi. Besili domuz kesilmek üzereyken, ‘Yediğim yemek buydu!’ der. İmkanları tükendi, bu yüzden domuzunu kesti. Domuz kasabı domuzu boğazlar ve ‘Gıcırdamak zorunda mısın? Bu baban ve büyükbabanın kat ettiği yol ve şimdi sen de gidiyorsun! Öyleyse neden ciyaklıyorsun?’”<sup>16</sup>

Aynı zamanda her türlü yiyeceklerle beslenmelerinin de kolaylığı sayesinde domuz, hemen her evde beslenen ve zor günlerde de insanların faydalandığı bir hayvan olmuştur. Nitekim, domuzların bu özellikleri çivi yazılı metinlere de yansımıştır. Özellikle edebî belgelerde domuzların çeşitli yönleri vurgulanmıştır. Şöyle ki, bir Sumer edebî metninde cennet gibi bir dünya tanımlaması yapılmakta ve bu pasajda domuzun aslında her şeyi yiyen, beslenmesi ucuz bir hayvan olma özelliği ön plana çıkmaktadır: “Dilmun'da daha önce hiçbir karga gaklamazdı, tek bir keklük duyulmazdı. Tek bir aslan öldürmezdi. Tek bir kurt bile saldırmazdı koyunlara. Oğlak kaçırın yaban köpeği bilinmezdi. Ekinleri yiyip bitiren yaban domuzu bilinmezdi.”<sup>17</sup>

Mezopotamya'da et, sadece sıradan ailelerin yiyeceği değil askerler, haberciler ve kült görevlilerinin beslenmesi için de gerekli bir besin maddesiydi.<sup>18</sup> Aynı zamanda yönetici seçkin grubun menüsünde de yer alırdı. Kraliyet menülerinde domuzların tüketimine ilişkin bilgiler, III. Ur döneminden bazı metinlere de (UET 3, 153; OIP 115, 117; TLB 3, 13; TRU 281; SAT I, 66; Ontario II 212; OIP 115, 81, 96, 106, 116, 126; PDT 1, 530) yansımıştır.<sup>19</sup>

Domuz etinin, günlük hayatta tüketiminin dışında, festivallerde ve cenaze törenlerinde de katılımcılara sunulduğu bilinmektedir. Domuz eti, özellikle, cenaze ritüellerinde menüde düzenli olarak yer alan bir besin maddesiydi. III.Ur döneminden CUNES 49-11-041: 1, 2, 4-5, 8 numaralı belgede domuz yavrularının, ayın belirli günlerinde cenaze töreninin yapıldığı yere düzenli olarak sunulduğundan bahsedilir: “1 domuz yavrusu, ayın 1. gününün sonunda (sunulmuştur), (diğer hayvanlar) ve 1 domuz yavrusu (da), ayın 15. gününün sonunda, Şu-Kabta'ya ait, cenaze törenlerinin yapıldığı yere düzenli olarak sunulan kurbandır.”<sup>20</sup>

Bir başka belgede de (CUNES 49-11-032: 10-11), 1 domuz yavrusunun Dada'ya ait cenaze törenlerinin yapıldığı yer için ayrıldığı kayıtlıdır.<sup>21</sup>

III.Ur Dönemi metinlerinde gördüğümüz gibi Eski Babil Döneminden bazı belgelerde de festivaller ve cenaze törenleri için satın alınan domuzların varlığı

<sup>15</sup> Foster, 2002: 273.

<sup>16</sup> Kramer, 1998: 166.

<sup>17</sup> Bottéro-Kramer, 2020: 169.

<sup>18</sup> Nemet-Nejat, 1998: 159.

<sup>19</sup> Foster-Salgues, 2006: 285.

<sup>20</sup> Owen, 2006: 85.

<sup>21</sup> Owen, 2006: 85.

bilinse de, bu hayvanların tanrıya adak için değil, festival veya cenaze gibi özel günlerde katılımcılara sunmak için satın alındığı düşünülmektedir.<sup>22</sup>

Bazı araştırmacılar, sosyal tabakalaşma ile domuz eti tüketimi arasında ilişki olduğuna dair fikirler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, büyük sürüler halinde tutulan, hareketleri ve yönetimi yönetici seçkinler tarafından yakından kontrol edilen koyun, keçi ve sığırların aksine domuzlar, belki de bireysel olarak sahip olunan, yerel yönetimin daha az ilgisini çeken, sıradan insanların et ihtiyacını karşılayan bir hayvan olmalıydı.<sup>23</sup>

### Puzriş Dagan/Drehem Arşivinde Domuz

Sumer mutfağında eti ve yağı için tüketilen hayvanlar arasında önemli bir yer tutan domuzlar, Puzriş Dagan arşivinde “šáh-níta: Erkek domuz” , “šáh-níta iri: Evcil erkek domuz”, “šáh-giš-gi: Vahşi/yabani domuz” ve “šáh-niga: Şişmanlatılmış domuz”<sup>24</sup> olmak üzere 4 farklı türüyle karşımıza çıkmaktadır.

Puzriş Dagan arşiv belgelerinde, kült ihtiyaçları ve günlük beslenme için ahırda tutulan domuz sürülerinden de bahsedilir. Bu belgelere göre et, askerlerin, habercilerin ve kült görevlilerinin beslenmesi için gereklidir.<sup>25</sup> Nitekim bir metinde dinsel tören için katılımcılara sunulması amacıyla farklı kasabalardan çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvan yanında toplam 120 tane de domuz kabul edildiği anlaşılmaktadır. Domuzlar, bu arşiv belgelerinde daha çok koyun, keçi ve sığırla birlikte geçmektedir: “Umma kentinden 6 (tane) 3 yaşında dana, 24 (tane) 2 yaşında inek, 360 litre temizlenmiş/arıtılmış tereyağ ve (bir o kadar da) peynir; Maşkan-Dudu kasabasından 240 koyun, 180 kuzu, 120 dili kuzu, 60 domuz; Bad-an kasabasından 180 koyun, 420 dişi koyun/hayvan, 120 erkek kuzu, 60 domuz; Maşkan-şapir kasabasından 120 koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 120 oğlak; Uru-sagrig kasabasından 40 koyun ve 20 dişi koyun/hayvan, Sippar kenti yöneticisinin envanteridir.”<sup>26</sup>

Benzer şekilde bir başka metinde de festivaller ve diğer özel günlerde katılımcılar için gönderilen çiftlik hayvanlarından söz edilmektedir. Bu hayvanlar arasında çok sayıda koyun, kuzu, oğlak, inek ve domuz bulunmaktadır. 360 litre süzölmüş/ temizlenmiş tereyağ ve peynir de hayvanlarla birlikte katılımcılara sunulacak ürünler arasındadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “Ayn ilk töreni için gönderilen çiftlik hayvanları: Umma kentinden 6 (adet) üç yaşında öküz/boğa, 24 (adet) iki yaşında inek, 360 litre süzölmüş/temizlenmiş tereyağ ve (bir o) kadar peynir. Maşkan-Dudu kenti/kasabasından 240 koyun, 240 dişi koyun, 180 kuzu, 120 dişi kuzu, 60 domuz. Bad-an kasabası/kentinden 180 koyun, 420 dişi koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 60 domuz. Maşkan-şapir kasabası/kentinden 120 koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 120 oğlak. Uru-sagrig kasabası/kentinden 40 koyun ve 20 dişi koyun. İsin'den 30 koyun ve 20 dişi koyun, Sippar kentinin valisinin stoku.”<sup>27</sup>

<sup>22</sup> Koppen, 2006: 186.

<sup>23</sup> Grigson, 2007: 108.

<sup>24</sup> Hilgert, 1998: 31.

<sup>25</sup> Nemet-Nejat, 1998: 159.

<sup>26</sup> Bottéro, 2004: 115-116.

<sup>27</sup> Bottéro, 2004: 115.

Yine bir başka metinde (No: 194) 425 kile, 243 litre arpanın, saraydaki domuz, sığır, kümes hayvanları ve diğer hayvanlar için ayrıldığı anlaşılmaktadır: “425 kile, 243 litre arpayı kraliyet kilesi ile, saraydaki sığır, hayvanlar, domuz ve kümes hayvanları için yemi, Umma kenti yöneticisi Ur-Lisi, I-ea'nun (hesabından) tarttı. Akitu festivali ayı, Umma yöneticisi Ur-Lisi'nin memuriyet sırası/zamanı. Sonraki yıl, Anşan kentinin tahrip edildiği yıldır.”<sup>28</sup>

### Garšana Arşivinden Domuzlarla İlgili Çeşitli Metinler

III.Ur döneminden bilhassa Garšana'da ele geçen ekonomik içerikli metinlerde domuzların beslenmesi, onların bazı nitelikleri, sayıları, domuz derisi ve domuz yağının kullanımı, domuz ağılı yapımı için gerekli erkek ve kadın işçiler ve sayıları gibi çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. Bu metin grubunun bir bölümünde besili domuzların yiyecekleri olarak verilen arpa, buğday, kamış, un ve hurma miktarları kaydedilmiştir. Buna göre, CUNES 49-15-489: 5-6'da “1 kile, 60 litre arpa, besili domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-487-5-6'da “270 litre arpa, besili domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-488-7'de “210 litre arpa (ve) 90 litre sıradan taze buğday kepeği, serbest otlayan domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-486: 8-9'da “180 litre hurma, serbest otlayan domuzlar için”; CUNES 49-15-487: 15-20'de “Toplamda: 10 kile (ve) 89 litre arpa, 70 litre düşük kalite un, 1 kile (ve) 150 litre normal (kalite) taze buğday kepeği (ve) 1230 kamış demeti: koyun, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceğidir.”<sup>29</sup>

Domuzların hemen her türlü yiyeceklerle beslenmeleri yani beslenme kolaylığı ve dolayısıyla ekonomik olarak masraflı olmayan bir hayvan olması, onların yetiştiriciliğini yaygınlaştırmıştır. Nitekim, Garšana metinlerine göre, çeşitli hayvan yemleri, arpa, buğday kepeği, un ve taze hurmayla beslenen domuzların bazı metinlerde de koyun, kuşlar ve farelerin beslendiği yiyeceklerle doyurulduğu kayıtlıdır. CUNES 49-15-487 numaralı metnin ilgili satırları şöyledir: “210 litre arpa, 70 litre düşük kalite un, 210 litre sıradan taze buğday kepeği, serbest otlatılan domuzların yiyeceğidir.” CUNES 49-15-486: 8-9'da “180 litre taze hurma, serbest otlatılan domuzlar (içindir).” CUNES 49-11-036: 10-14'te “Toplamda: 10 kile, 263 ½ litre arpa, 15 2/3 litre ve 5 şeqel buğday, 1680 kile kamış demeti ve 40 litre taze hurma, koyunun yemi, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceğidir.”<sup>30</sup> CUNES 49-15-486: 11-16'da “Toplamda: 14 kile ve 51 ½ litre arpa, 74 litre ve 15 şeqel buğday, 180 litre sıradan taze buğday kepeği, 180 litre taze hurma ve 2130 kile kamış demeti, koyunun yemi, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceği (içindir).”<sup>31</sup>

Garšana metinleri, III. Ur döneminde domuz için kullanılan 7 farklı terim sunmaktadır. Garšana arşivinde domuzlar konusunda geniş kapsamlı bir çalışma yapmış olan Owen,<sup>32</sup> bu terimleri geçtiği metinlerle birlikte şu şekilde vermektedir:

1. šáh-ge<sub>6</sub>: “Siyah domuz” (CUNES 48-02-004: 2).

<sup>28</sup> Kang, 1972: 231.

<sup>29</sup> Owen, 2006: 78-79.

<sup>30</sup> Owen, 2006: 79-80.

<sup>31</sup> Owen, 2006: 79-80.

<sup>32</sup> Owen, 2006: 80-81.

2. šáh-munus-ama-gan: “Çiftleştirilmiş dişi domuz” (CUNES 49-15-318: 1; CUNES 48-02-080: '7; CUNES 48-02-080: '11).

3. šáh-niga: “Besili domuz”, šà-gal šáh-niga “Besili domuz için yem” (CUNES 48-02-080: '10; CUNES 49-15-487: 603: 1; CUNES 49-15-489: 6).

4. šáh-níta: “Erkek domuz” (CUNES 49-15-318: 2).

5. šáh-ú: “Otlayan/serbest gezinen domuz”, šà-gal šáh-ú “Otlayan domuz için yem” (CUNES 48-02-080: '14; CUNES 49-11-036: 8; CUNES 49-15-486: 9; CUNES 49-15-488: 7).

6. šáh-zé-da: “Yavru domuz” (CUNES 49-11-041: 1, 4; CUNES 49-12-036: 1; CUNES 49-13-021: 15; CUNES 50-02-022: 86; CUNES 50-03-067: 3; CUNES 50-03-067: 3, 8; CUNES 50-03-092: 11, 23).

7. šáh-zé-da-ga: “(hâlâ) Emen yavru domuz” (CUNES 49-11-032: 10-11).

Owen,<sup>33</sup> Garšana arşivinde domuzların yer aldığı ilgili kayıtlarda, bu hayvanın erkek-dişi, genç-olgun, evde beslenen-serbest otlatılan gibi niteliklerinin dışında ve tek bir metinde (CUNES 48-02-004: 2) geçen “siyah domuz” ifadesi hariç, bu arşivden başka metinlerde domuz türleri hakkında bilgi bulunmadığını söylemektedir.

Garšana arşivi domuz ağıllarında çalışan işçiler hakkında da bilgiler vermektedir. Bu arşivden birkaç metne göre inşaat işçileri ile erkek ve kadın işçiler, domuz ağıllarının yapımında birlikte çalışıyorlardı. Şöyle ki, Šu-Suen'in 7. yılına ait CUNES 48-04-053: 35-36 numaralı belgede “1 inşaat (işçisi), 3 erkek işçi ve 2 kadın işçi domuz ağıllını yaptılar.”<sup>34</sup>; CUNES 48-09-013: 28-29 numaralı metinde de “1 inşaat (işçisi), x erkek işçi ve 2 kadın işçi domuz ağıllını yaptılar.”<sup>35</sup> ifadeleri geçmektedir.

### Umma Arşivinde Domuzlar Hakkında Bazı Kayıtlar

Puzriş-Dagan, Garšana ve Lagaş arşivlerine nispeten Umma arşivinde domuzlardan daha az bahsedilir. Umma idari belgelerinden sadece 9'u domuzlardan söz etmektedir. Bu belgelerde domuzlar, cinsiyet, yaş ve üretim sürecine göre sınıflandırılmıştır. Arşivdeki iki belgede (GDD 460 ve SACT I1 263) yaban domuzlarından bahsedilmekte ve bu da birkaç domuz türünün yetiştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.<sup>36</sup> Domuzlarla ilgili 8 metinden 7'sinde domuzların sayısı hiçbir zaman 32'yi aşmamaktadır. Ancak domuz bakıcısı Lugiřal'in hesap metnine (SNAT 436) göre, 388 domuz onun gözetimi altındaydı. Domuzlar da yaş ve cinsiyete göre ayrılmışlardı.<sup>37</sup>

Marek Stepine göre, ne yazık ki, karşılaştırılabilir belgelerin eksikliği, bu sayının ne kadar tipik olduğunu ve bazı Umma belgelerinde atıfta bulunulan domuz bakıcısı ile domuz yetiştiriciliği arasındaki ilişkiyi söylemeyi imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle, Umma arşivinde domuz yetiştiriciliğinin boyutunu belirlemek zordur. Ancak domuz yağı ve domuz derisinden Umma

<sup>33</sup> Owen, 2006: 81.

<sup>34</sup> Owen, 2006: 77.

<sup>35</sup> Owen, 2006: 78.

<sup>36</sup> Stepien, 2006: 31.

<sup>37</sup> Stepien, 2006: 31.

metinlerinde sıkça bahsedildiği için domuz üretimi oldukça iyi gelişmiş olmalıdır.<sup>38</sup>

Domuzların her türlü yiyeceklerle beslenebilmeleri domuz yetiştiriciliğini de kolaylaştırmıştır. Nitekim, 263 numaralı belgede vahşi domuzun yiyeceği olarak “1 litre iyi cins kepek” kaydedilmiştir: “1 kamaşla beslenen/vahşi domuz, onun yiyeceği 1 litre iyi cins kepektir....”<sup>39</sup>

Tuzlanmış domuz eti de Sumer kaynaklarında sık olmasa da bildirilmiştir. Umma’dan bir arşivde (UTI 5, 3053), 60 bataklık domuzunun tuzlanmış bölümleri listelenmiştir.<sup>40</sup> Tuzlamanın, domuzun ayağı ve kuyruğu bağlanarak tuzda korunduğu bir metinde (TCS 4: 11) anlatılmıştır.<sup>41</sup>

### **Mezopotamya’da Domuz Yetiştiriciliği Konusuna Genel Bir Bakış**

Mezopotamya’da domuzların sosyo-ekonomik yapısını ele alan geniş kapsamlı bir çalışma yapmış olan Max Price, domuzun, sınıf farklılıklarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını söylemektedir. Şöyle ki, kıtlık, savaş, iklim şartlarının olumsuzluğu gibi zor zamanlarda domuzlar, küçük çiftçilerin hayatta kalabilmeleri ve geçimlerini sürdürmeleri için bir kaynaktı. Domuz yetiştiriciliği ile daha çok küçük toprak sahipleri yani çiftçiler ilgilenmişlerdir.<sup>42</sup>

Bazı araştırmacılara göre domuzlar, uzak mesafelere taşınmadığı ve sonra yeniden dağıtımı yapılamadığından ve aynı zamanda süt ve yumurta gibi temel ürün sağlayan bir hayvan olmaması sebebiyle merkez yöneticilerin ilgisini çekmemiş yani yerel yönetim tarafından çok da desteklenmemiş, daha çok halkın yetiştirdiği bir hayvan olarak kalmıştır.<sup>43</sup> Domuz yetiştiriciliğinin genellikle çok küçük ölçekte ve aile çerçevesinde özel olarak yapıldığı söylenebilir. Büyük sürülerden sadece III. binyıl sonu Güney Mezopotamya ve II. binyıl başı Kuzey Suriye (Çagar Bazar) arşivlerinde söz edilmektedir.<sup>44</sup> Çagar Bazar belgelerinde domuzların barınması ve beslenmesi hakkında kayıtlar vardır. Mesela, bu kayıtlarda, Çagar Bazar sarayında 200 adet "tahılla beslenmiş domuz" (šáh-hi-a še) bulunduğu dair ifadeler yer almaktadır.<sup>45</sup> Max Price’a göre bu veriler, 2. binyılda Kuzey Mezopotamya kurumlarının, Güney'deki pek çok kurumun aksine, domuzları ormanlarda veya çayırlarda gütmek yerine ağıllarda tutmayı tercih ettiğini göstermektedir.<sup>46</sup>

Domuzların idaresi hususunda en iyi bilgiyi, MÖ 3. Bin yıl Sumerce idari belgeler vermektedir.<sup>47</sup> Güney Mezopotamya'da, Uruk III dönemine (yaklaşık MÖ 3100–3000) kadar uzanan belgelerde domuz çobanlarıyla (sıpa šáh) ilgili dağınık kanıtlar vardır. Bu domuz çobanları, kurumlara ait domuzları yetiştirmekle görevliydi. Mesela, MÖ 24. yüzyıldan, Lagaş'taki Bau

<sup>38</sup> Stepień, 2006: 31.

<sup>39</sup> Kang, 1973: 287-288,

<sup>40</sup> Foster-Salgues, 2006: 287.

<sup>41</sup> Foster-Salgues, 2006: 287.

<sup>42</sup> Price, 2016: 2-3.

<sup>43</sup> Redding, 2015: 2.

<sup>44</sup> Bordreuil-Chatonnet, vd., 2015: 32.

<sup>45</sup> Price-Grossman, vd., 2017: 54.

<sup>46</sup> Price-Grossman, vd., 2017: 54.

<sup>47</sup> Foster-Salgues, 2006: 284.

tapınağına ait bir domuz sürüsünün istatistiklerini kaydeden bir dizi belge özellikle dikkat çekmektedir. Bu metinlerde, Lugal-pa'e adında bir domuz çobanı, "otla beslenen domuzlar" (šáh-ú) ve "erkek yabancı domuzlar" (šáh giš-gi) dâhil olmak üzere 200'e kadar domuzu üreme amaçlı beslemiştir. Yine bu arşivdeki kayıtlara göre Lugal-pa'e, erkek domuzların yaklaşık %80'ini 1 yaşlarına gelmeden kesmiştir.<sup>48</sup>

Domuz çobanları, Puzriš Dagan'dan iki belgede (PDT, 1049 ve MVN 15, 64) Šu-samu isimli isimli profesyonel bir domuz çobanının domuz sürülerini yönettiği/idare ettiği bilinir.<sup>49</sup>

### **Eski Babil Döneminden Bazı Kayıtlarda Domuz Yetiştiriciliği**

Eski Babil Döneminde domuz yetiştiriciliği ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birini Koppen gerçekleştirmiştir. Koppen'a göre, Eski Babil Dönemi metinleri, domuz yetiştiriciliğinin 3 yöntemle yapıldığını göstermektedir:<sup>50</sup>

1. Ev ortamında tutulan/yetiştirilen domuzlar
2. Endüstriyel yiyecek artıklarıyla beslenen domuzlar
3. Uzman kişiler tarafından yetiştirilen domuzlar

Ev ortamında tutulan/yetiştirilen domuzlar, ev sahibinin ahırında muhafaza edilen ya da serbest dolaşan, ev halkının artan yiyecekleri ile ve ayrıca fazladan arpa ile beslenen domuzlardı. Koppen, bu şekilde yetiştirilen domuz türlerinin, ev halkına ait miras paylaşımı hakkındaki belgelerde ve diğer ev eşyalarıyla ilgili listelerde nadiren görüldüğünü buna karşın yem harcamalarının kaydedildiği liste formundaki metinlerde sıklıkla geçtiğini söylemektedir.<sup>51</sup> Bu metinlerde, domuzlar için harcanan arpa miktarları özenli bir şekilde kaydedilmiş ancak hayvan sayıları ya da hayvanlara verilmesi gereken yiyeceklerin kaç gün verileceği kaydedilmemiştir.<sup>52</sup>

Koppen, ikinci tip domuz yetiştiriciliği olan "endüstriyel yiyecek artıklarıyla beslenen domuz türleri" için en güzel örnek olarak, bira üretiminin temel malzemelerinden olan, yüksek besin değerine sahip arpa atıklarını göstermektedir. Bira üreticileri arpa atıklarının çoğunu büyük sığırlar için yem olarak satmışlar ve aynı zamanda domuzların yiyeceği olarak da kullanmışlardır.<sup>53</sup> Tell Rimah'tan alınan bazı belgeler de domuzların bira artıklarıyla beslendiğini doğrulamaktadır.<sup>54</sup>

Eski Babil dönemi kayıtlarına göre 3. Tip domuz yetiştiriciliği olan "Uzman kişiler tarafından yetiştirilen domuzlar" kategorisinde, bu şekilde besiciliği yapılan domuz etlerinin daha çok bazı varlıklı kişilerce tercih edildiği düşünülmektedir.<sup>55</sup> "Elit sınıf" olarak nitelendirilebilecek bu kişiler, serbestçe dolaşan veya mevcut olan her şeyle beslenen domuzların eti yerine tercihen,

<sup>48</sup> Price-Grossman, vd., 2017: 54.

<sup>49</sup> Dahl, 2006: 35.

<sup>50</sup> Koppen, 2006: 184.

<sup>51</sup> Koppen, 2006: 185.

<sup>52</sup> Koppen, 2006: 185.

<sup>53</sup> Koppen, 2006: 185.

<sup>54</sup> Price-Grossman, vd., 2017: 54.

<sup>55</sup> Koppen, 2006: 186.

kapalı alanda yetiştirilmiş ve gıda alımı kontrol edilmiş domuzların etini tüketiyorlardı. Bir başka deyişle bu elit kesim (belki de üst sınıf yöneticiler) domuzların yetiştirildiği yemin kalitesine çok önem vermişlerdir.<sup>56</sup> Nitekim, kral Samsu-iluna’nın kızı prenses İltani’ye ait ev halkının ihtiyaçlarının sağlanmasıyla ilgili bir grup idari belge, elit tüketiciler için bitkisel ve hayvansal gıda ürünlerinin üretimi hakkında iyi kanıtlar sunmaktadır. Bu belgelerden birinde, prensesin çalışanlarından birisinin hem domuz yetiştiriciliği hem de kuş besleyiciliği faaliyetlerinde uzman olduğu ve onun beslediği domuzların “sazlık domuzları” türünden olup, bu domuzların cinsi/kalitesi bilinmeyen bir un türüyle (zid hulâşu) besledikleri anlaşılmaktadır.<sup>57</sup>

Benzer şekilde, Eski Babil Dönemi’ne tarihlenen bazı metinler de Mezopotamyalı bira üreticilerinin kullanılmış tahıllarla domuzları beslediklerini belgelemektedir.<sup>58</sup>

Eski Babil döneminden bir metne göre de domuz çobanlığı (sipa šáh), kendisine tahsis edilen evde yaşayan, devlet hizmeti kategorisinde bulunan bir görev olarak kabul ediliyordu. Domuz çobanlarının geçim kaynakları, küçük sığır çobanlarından farklıydı çünkü onlar adeta “domuzların bekçileri” gibi görülüyorlardı.<sup>59</sup>

Bir başka metne göre domuzlar, saraya yıllık vergi olarak ödeniyordu. Yine bir başka metne göre bir şahıs saraya, vergi olarak 1 değil 2 domuz gönderiyor hatta domuzların taşınması için de yardım istiyor.<sup>60</sup>

### **Lagaş Arşivinden Bazı Belgelerde Domuz Yetiştiriciliği**

Erken Dinasti/Hanedanlar IIIb (MÖ ±2450-2350) dönemine tarihlenen Lagaş kentindeki bir grup idari metinler, domuz yetiştiriciliğinin kanıtlarını sunmaktadır. Bu arşiv belgeleri, Lagaş valisinin/beyinin eşinin ev halkıyla ilgilidir. Lagaş’taki domuz sürüleri yetiştirme tesisi, bu ev halkıyla bağlantılıdır.<sup>61</sup> Bu tesisler, profesyonel domuz çobanları ve onların yardımcıları tarafından yönetilirdi. Bahsi geçen bu arşivde, önceki satırlarda bahsettiğimiz üzere Lugal-pa’e isimli zengin bir domuz çobanının çeşitli aktivitelerini kaydeden bir grup metin de bulunmaktadır. Lugal-pa’e tarafından yönetilen domuz sürüsünü yedi yıl üst üste takip etmek bu arşivden mümkündür.<sup>62</sup>

Lugal-pa-e’nin sürüleri iki grupta toplanır: “Vahşi domuzlar” (šáh giš-gi) ve “Evcilleştirilmiş domuzlar (šáh ú)”. “Vahşi domuzlar” kategorisinde sadece erkek domuzlar listelenmiştir. Bu domuzlar muhtemelen çiftleştirmek amacıyla kullanılmıştır. Vahşi domuzların dışında evcilleştirilmiş domuz sürülerine de sahip olan domuz çobanı Lugal-pa’e’nin yaklaşık 60 tane olgun

<sup>56</sup> Koppen, 2006: 186.

<sup>57</sup> Koppen, 2006: 186.

<sup>58</sup> Price, 2016: 45.

<sup>59</sup> Koppen, 2016: 186.

<sup>60</sup> Koppen, 2006: 190-191.

<sup>61</sup> Dahl, 2006: 33

<sup>62</sup> Dahl, 2006: 34.

ve 100 tane de her iki cinsten domuz yavrusuna sahip olduğu da bu arşivde kaydedilenler arasındadır.<sup>63</sup>

Lagaş'ta bulunan başka belgelerde de iki tip domuzdan bahsedilmektedir: “šáh-giš-gi” “bataklık domuzu” ve “šáh-ú” “ot yiyen/ arazide dolaşan domuz”.<sup>64</sup> Bazı görüşlere göre bataklık domuzları, pişirilmek ya da hadım edilmek için şişmanlatılırdı.<sup>65</sup> Ot yiyen/ arazide dolaşan domuzlar ise, bataklık domuzlarına göre daha fazla sayıda bulunurdu ve bu domuz türü evcilleştirilerek çoğaltılmıştı. Bu domuzlar, uygun mevsimlerde çimenlerde otlatılır, bir günde ya da daha az bir zamanda ½ litre arpa da verilirdi.<sup>66</sup>

Orta Doğu'nun kurak ve yarı kurak bölgelerinin insani geçim sisteminde domuz, merkezi otoritenin ilgisini pek de çekmeyen, daha çok ev bazlı bir protein kaynağı olarak görülmüştür.<sup>67</sup>

### Domuzdan Elde Edilen Ürünler

#### Domuz Yağı: İ.ŞAH/nāhu

Domuz yağı (İ.ŞAH/nāhu),<sup>68</sup> ev üretimi bir üründü, farklı kalitelerde olurdu<sup>69</sup> ve domuz yağının<sup>70</sup> kullanımı çeşitliydi. Sadece besin maddesi olarak değil yağlanmak amacıyla da kullanılıyordu ve aynı zamanda

<sup>63</sup> Dahl, 2006: 34.

<sup>64</sup> Foster-Salgues, 2006: 284.

<sup>65</sup> Foster-Salgues, 2006: 284.

<sup>66</sup> Foster-Salgues, 2006: 284.

<sup>67</sup> Redding, 2015: 2.

<sup>68</sup> CAD N/I, 1980: 142; CDA, 1999: 232.

<sup>69</sup> Koppen, 2006: 188.

<sup>70</sup> Domuz yağı, sadece Mezopotamya'da değil Anadolu'da da tüketilen ve aynı zamanda ticareti yapılan bir üründü. Anadolu'nun en eski yazılı belgeleri olan Kültepe tabletlerine göre hem yerli hem de Asurlu tüccarların domuz yağı ticareti yaptıkları, bu konuda birbirleriyle yazıştıkları ve domuz yağı siparişi verdikleri kayıtlıdır. (Çalışmamızın çerçevesi belirttiğimiz üzere ağırlıklı olarak III.Ür dönemi ve Eski Babil dönemine ait kayıtlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, Kültepe tabletlerinde domuz ve domuz yağının kullanımı ayrı bir çalışma konusu olabileceğinden burada ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Sadece birkaç örnek metin verilecektir). Kültepe metinlerinde domuz, Akadca *huzîrum* (CAD H, 1956: 266; CDA, 1999: 123), domuz yağı ise İ. ŞAH (ša *huzîrim*) ya da İ.GİŞ ša *huzîrim* yazılışlarıyla geçmektedir. (Michel, 2006: 170; Öz, 2014: 88). Örneğin, Asurlu tüccarlar arasındaki bir yazışmada (Kt o/k 17), “İ. GİŞ ša *huzîrim*” yazılışıyla geçen domuz yağının ilk haberci ile gönderilmesi istenmektedir. (Albayrak, 2006b: 84-86). Bir başka belgede de (TC 2, 47), Aşşur-nādā isimli tüccarın yerli bir bayan olan Şisahşuşar ile yazışmasında 55 *mina* ağırlığındaki domuz yağının satışı söz konusudur. (Gökçek, 2004: 75). Kültepe metinlerinde domuz ve domuzdan elde edilen ürünlerle ilgili çalışma yapan C. Michel'e göre, Anadolu'da domuz yetiştiriciliği daha çok aile arasında yapılan bir besicilik faaliyeti idi. Domuz yetiştiriciliği ve domuz yağı üretimiyle de bilhassa kadınlar meşgul oluyordu. (Michel, 2006: 169). Ancak belirtmek gerekir ki, domuz yetiştiriciliği aile arasında yapılan bir hayvancılık faaliyeti olmasına karşın beklediğimiz aksine Kültepe metinlerinde domuz eti sıkça geçmez. C. Michel, bu durumu, domuz etinin raf ömrünün kısa olmasına ve bu sebeple uzak mesafelere ticaretinin yapılamamasına bağlamaktadır. (Michel, 2006: 173). Kültepe metinlerinde geçen domuz ve domuzdan elde edilen ürünlerle ilgili çeşitli metinler için bkz. Michel, 2006: 169-180; Öz, 2014: 88-92 ve 113-114. Kültepe tabletleriyle birlikte Kültepe/Kaniş'ten ele geçen bazı arkeolojik malzemeler de Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da domuz yetiştiriciliği yapıldığını kanıtlamaktadır. Kültepe'de ele geçen steatit'ten yapılmış yatan domuz biçiminde allık kutusu (Res.11) (bkz. Özgüç, 2005: 204) ve yine Kültepe'nin II.yapı katına ait, ayakta duran domuz biçiminde, yalnız başı boyalı içki kabı (Res.12) (bkz. Özgüç, 2005: 172) domuzun varlığına ilişkin güzel örnekler arasındadır.



işçilerin/hizmetçilerin tayını olarak da verilebiliyordu. Bir belgede (CUNES 49-15-432: 8-9) Simat-İştaran adlı kişinin, askeri bir görevlinin çocuk(larını) 1/3 litre domuz yağı ile yağladığı anlaşılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “*Simat-İştaran, 1/3 litre domuz yağı ile askeri görevli, küçük çocuk(larını) yağladı.*”<sup>71</sup>

Metinde geçen “yağlamak” ifadesi, kadınların domuz yağını, parfümlenmek, güzellik ve hijyen açısından tercih etmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

Domuz yağı, *hubullu* listelerinde de (HAR-ra: *hubullu* XXIV), koyun yağı ve tereyağ ile birlikte kaydedilmiştir.<sup>72</sup>

Garšana arşivindeki bazı kayıtlara göre, farklı meslek gruplarından pek çok kişiye yaptıkları işin karşılığında ücret olarak domuz yağı dağıtılıyordu. Bir metinde (CUNES 50-03-077: 1-4), inşaat işçileri için susam yağıyla birlikte 5 *şeql* domuz yağı, binanın tamamlanmasının ardından ücret olarak verilmiştir. Yine bir başka belgeden de (CUNES 50-05-003: ' 66- ' 70) 2 kamış taşıyıcısı için her birine 1/3 litre domuz yağı verildiği anlaşılmaktadır.<sup>73</sup> Aynı şekilde CUNES 48-12-046: 2, 18) Şu-İstar'ın hizmetçileri için ayrılan tayın miktarı 12 *şeql* domuz yağı olarak kayıtlıdır.<sup>74</sup>

Domuz yağının bir diğer kullanım alanı da çiftçi, demirci, marangoz ve dokuma ustaları tarafından temizleme yağı ve yumuşatıcı olarak tercih edilmesiydi. Yük arabalarının bakımı, okçuluk ve deri işçiliğinde domuz yağından yararlanılıyordu. Bu yağ aynı zamanda sabun haline getiriliyor ve bazı ecza bileşenlerine de giriyordu.<sup>75</sup>

### **Domuz Derisi: kuš-šáh**

Eski Mezopotamya'da domuz yetiştiriciliğinin amaçlarından biri de domuz derisinden faydalanmaktı. Owen, Garšana arşivi üzerinde yaptığı çalışmada, domuzlar konusunda zengin bilgilere sahip bu arşivde ne yazık ki domuz derilerinin hangi amaçla kullanıldığına dair bilgi veren metin sayısının nadir olduğundan söz etmektedir.<sup>76</sup> Arşivde gurus aşgab: “deri işçisi” unvanıyla geçen pek çok çalışandan bahsedilmesine karşın, aşgab unvanıyla geçen tek şahıs Anah-ili'dir ve bu şahsın, Garšana arazisinin baş kâhyası olan Adad-tillati ile karşılıklı domuz derilerini kabul ettikleri metinlerde kayıtlıdır:<sup>77</sup> CUNES 48-04-022: 1-4'te “*Anah-ili, Adad-tillati'den 1 domuz derisini aldı.*”<sup>78</sup> Benzer şekilde CUNES 49-13-009: 3, 22-24'te de “*Adad-tillati, Anah-ili'den 3 tane (hâlâ emen) yavru domuzun derisini aldı.*” ifadeleri kayıtlıdır.<sup>79</sup>

<sup>71</sup> Owen, 2006: 81.

<sup>72</sup> Landsberger, 1974: 77 ve 121.

<sup>73</sup> Owen, 2006: 81.

<sup>74</sup> Owen, 2006: 82.

<sup>75</sup> Bordreuil-Chatonnet vd., 2015: 33.

<sup>76</sup> Owen, 2006: 84.

<sup>77</sup> Owen, 2006: 84.

<sup>78</sup> Owen, 2006: 84.

<sup>79</sup> Owen, 2006: 84-85.

Anah-ili'nin malları arasında yer alan domuz derilerinin en yaygın şekilde, ayakkabı, sandalet, deri çantalar, kemerler ve su tulumları gibi çeşitli üretimleri için kullanıldığı da bazı metinlerde anlatılmaktadır.<sup>80</sup>

### **Eski Mezopotamya'da Domuzun Ritüellerde Kullanımına İlişkin Bazı Kayıtlar**

Mezopotamya'da tanrılara sunulan en bilindik hayvan koyundu. Bazı araştırmacılar, “domuzların temiz hayvanlar olmadığı için tapınağa giremedikleri” söyleminden yola çıkarak, domuzun kült hayvanı/sunu hayvanı olarak tercih edilmediğini düşünmektedirler.<sup>81</sup> Gerçekten de Mezopotamya'da domuz, tanrılara sunu hayvanı olarak değil daha çok hastalığı ve uğursuzluğu/kötülüğü kovmak için “yerini alma/uğursuzluğu/hastalığı başka bir nesneye yükleme” ritüellerinde kullanılmıştır. Nitekim, Mezopotamya'dan bir ritüel metninde, hastalığı kovmak/vücuttan atmak için yavru domuzun bazı organlarının ve parçalarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylelikle hastalığın domuza yüklenerek insan vücudundan çıkıp gittiği ve hasta insanın tekrar eski sağlığına kavuştuğuna inanılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “*Yavru bir domuzu al ve onu hastanın başına koy. Kalbini çıkar ve onu hastanın üst karnına koy. Kanını yatağın kenarlarına serp. Domuzu eklem yerlerinden ayır. Bu parçaları hastanın üzerine serp. Daha sonra hastayı kutsal kaptaki tatlı su ile üzerinden geçirdiğin tütsü ile ve kamış meşale ile arındır ve temizle. Külde pişirilmiş yedi ekmeği hastanın kapısının önüne saç. Hastanın yerine domuzu ver, hastanın derisi yerine domuzun derisini ver, hastanın kanı yerine domuzun kanını ver. Böylece hasta yerine onu alsınlar. Hastanın kalbi yerine domuzun kalbini ver ki, onun yerine domuzu alsınlar.*”<sup>82</sup>

Bu ritüel metni, domuzun kalbi ve eklem yerlerinden alınan bazı parçalar ile domuz kanının ve derisinin, hastalığı atmak/vücuttan kovmak için birtakım ritüeller eşliğinde kullanıldığını kanıtlamaktadır.

“Yerini alma” uygulaması, kralı ve topraklarını düşmanlarına karşı korumak amacıyla yapılan savaş ritüellerinde en çok uygulanan yöntemdi.<sup>83</sup> Bir Babil savaş ritüelinde sınıra koyulan domuz derisinden yapılmış bir keseye koruyucu etki yüklenmiştir. Bu ritüel, gece yarısı ay tanrısına sunular ve dualarla başlardı. Kötülüğe karşı koruyucu bir figür yapılarak ona düşmanlardan birinin ismi verilir ve bu isim, bu figürün sol omzuna yazılırdı. Beyaz bir domuzun boğazı kesilir ve kanı bir kaptan toplanırdı. Kral, bu kanı güney, kuzey, doğu ve batı yönlerine doğru dökerdi. Domuzun derisi bir hançerle sıyrılır, hançer ve figür bu derinin içine koyulurdu. Kötülük ve pislik için mükemmel bir taşıyıcı olan bu deri kese kille mühürlenirdi. Kral, deri kesenin üzerinde ellerini yıkar ve kendi kirlerini zaten kirli olan keseye, figüre ve hançere aktarırdı. Bu işlemden sonra kese, sınıra bırakılmak için tamamen hazır hale gelirdi. Düşman işgal etmek için geldiği zaman, bu kesenin içindeki kötülükle karşılaştığında amacına ulaşamayacağına ve Mezopotamya kralının

<sup>80</sup> Owen, 2006: 84.

<sup>81</sup> Wyk, 2014: 116.

<sup>82</sup> Dilek, 2019: 304.

<sup>83</sup> Dilek, 2019: 304-305.

ve ülkesinin bu sayede kaderinin değişeceğine inanılıyordu.<sup>84</sup> Bazı ritüellerde de günah işleyen kişinin mutlak bir kesinlikle tanrının gazabına uğraması için üzerine domuz gübresi serilirdi.<sup>85</sup>

Eski Mezopotamya'da büyüü etkisiz hale getirmek için kullanılan malzemeler arasında domuz derisi de bulunmaktadır. Bir metinde domuz derisi, ritüelde kullanılan birtakım aletlerin sarıldığı malzeme olarak geçmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: “Bir adama karşı ‘boğaz kesme’ büyüü yapılmışsa ve görülmüşse: Görülen bu sihir aletlerini alıp Šamaš'ın önüne koy. Šamaš'a sıkıntını anlat. Šamaš'tan önce bu sihirli aletler üzerinde bir domuz kes. Bu sihirli aletleri domuzun derisine sar. 'boğaz kesilme işlemi yapılan adama karşı Šamaš'tan önce şöyle konuş: “Šamaš, benim boğazımı kesen kişi: refahı görmesin, iyilik/ esenlik bana gelsin.” Šamaš'tan önce yedi kez ona söyle; Her gün Šamaš'a sıkıntısını [söyleyecek]. Siz [...] domuzun derisinin içindeki bu sihirli aletler[...]. Bu 'boğazı kesme' büyüü o adama [...] [yaklaşmayacak].”<sup>86</sup>

Bir başka metinde de kadın ve erkek figürlerinin yanına bir domuz koyulduğu ve domuzun bu figürlere yaklaşmasına/hareketlerine göre büyüünün var olup olmadığı anlaşılmaktadır. İlgili satırlarda şu sözleri okuyoruz: “Emmer (cinsi) buğdaydan yapılmış hamuru ve çömlekçi kilini karıştır. Bir erkek ve bir kadın heykelcikleri/figürleri yap, onları üst üste koy ve onları (hasta) adamın başına koy, sonra [büyüyü] yedi defa oku. Onları (figürleri) çıkar ve [onların yanına] bir domuz koy. Domuz yaklaşırsa, İstar'ın Eli; (eğer) domuz [heykellere] yaklaşmazsa, (bu demektir ki) büyü, o adamı ele geçirmiştir.”<sup>87</sup>

Stol, cinsellikle ilgili bu ritüeldeki “İstar'ın Eli” ifadesiyle, İstar'ın birden fazla cinsel sorunla ilişkilendirildiği metinlerden yola çıkarak, İstar'ın bu metinde iktidarsızlığın nedeni olarak görüldüğünü düşünmektedir.<sup>88</sup>

Stol gibi Verderame de cinsel güçle ilişkilendirdiği bu ritüelde, hasta ve partnerinin, cinsel ilişkiye girerken üst üste dizilmiş iki figürinle değiştirildiğini ve bu figürinlerin daha sonra bir domuz aracılığıyla kehanet için kullanıldığını ileri sürmektedir.<sup>89</sup>

## Sonuç

III. Ur döneminden Ur, Umma, Garšana, Lagaş, Puzriş-Dagan gibi kentlerde ele geçen ekonomik içerikli metinler, Mezopotamya'da domuzlar konusunda en zengin bilgi veren arşivlerdir. Bu arşivlere göre, domuzun sıklıkla doğurması, bir seferde fazlaca yavru yapması dolayısıyla bol et sağlaması ve her türlü yiyeceklerle beslenebilmesi sayesinde hemen her evde yetiştiriciliği yapılan bir hayvan olmuştur. Daha çok küçük ölçekte ve aile çevresinde besiciliği yapılan domuzların, sosyo-ekonomik bir hayvan olduğu ve

<sup>84</sup> Dilek, 2019: 305.

<sup>85</sup> Maul, 1999: 127.

<sup>86</sup> Verderame, 2013: 312.

<sup>87</sup> Stol, 1999: 58.

<sup>88</sup> Stol, 1999: 58.

<sup>89</sup> Verderame, 2013: 305.

sınıf farklılıklarının belirlenmesinde de önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Mezopotamya’da domuz yetiştiriciliği konusunda yapılan çalışmalar, özellikle küçük toprak sahiplerinin yani çiftçilerin domuz besiciliği ile uğraştıklarını kanıtlamaktadır. Yerel saray ve seçkin sınıfın diğer küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine nispeten domuz besiciliği ile daha az ilgilenmelerinin temelinde, domuzun hemen her evde beslenen bir hayvan olması sebebiyle iç piyasada domuz eti üretiminin fazlalığı, domuzlardan süt, yumurta gibi temel besin maddeleri elde edilememesi, dolayısıyla bu ürünlerin ticaretinin yapılamaması gösterilebilir.

Özellikle III.Ur dönemine tarihlenen Lagaş’tan bir grup belge ve bazı Eski Babil dönemi metinleri Mezopotamya’da domuz yetiştiriciliğinin ipuçlarını vermektedir. Bir kısmını ele aldığımız bu metin gruplarından, bazı ailelerin domuz yetiştiriciliği ile uğraştıkları, domuzlarla ilgili her türlü uygulamaları, faaliyetleri kayda aldıkları ve sahip oldukları domuz sürülerine bakan domuz çobanlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’da sıklıkla düzenlenen festival ve bayramlarda ayrıca cenaze ve düğün töreni gibi diğer önemli ve özel günlerde katılımcılara sunmak için bol ete ihtiyaç vardı. Bu bağlamda domuz, ucuz et kaynağı olarak görülmüştür. Ancak hemen belirtmek gerekir ki metinler, domuz etinin tanrılara adak olarak değil katılımcılara ikram etmek üzere kullanıldığına/talep edildiğine işaret etmektedir.

Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla domuzun sadece etinden değil yağı ve derisinden de faydalanılıyordu. Domuz yağı, sadece beslenmek için değil yağlanmak amacıyla da kullanılıyordu. Domuz derisinin ise domuz eti ve domuz yağına göre metinlerde daha az geçtiği söylenebilir.

Mezopotamya’da domuz, etinden, yağından, derisinden faydalanılan bir hayvan olmakla birlikte aynı zamanda bazı ritüellerde domuzun organlarının ve parçalarının da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hasta olan ya da büyülü olan kişinin sağlığına kavuşması için, hastalığın/kötülüğün domuza yüklendiği yani “yerini alma” ritüelinin uygulandığı, böylelikle hasta kişideki tüm olumsuzlukların domuza geçtiğine inanılmaktaydı. Ele aldığımız bir metinde geçen “*Hastanın yerine domuzu ver, hastanın derisi yerine domuzun derisini ver, hastanın kanı yerine domuzun kanını ver. Böylece hasta yerine onu alsınlar. Hastanın kalbi yerine domuzun kalbini ver ki, onun yerine domuzu alsınlar.*” ifadesi, domuzun ritüellerde kullanımına ilişkin en güzel örneklerden birini oluşturmaktadır. Ritüel sırasında kullanılan birtakım malzemelerin domuz derisine sarılıp atıldığı da metinlere yansıyan diğer bilgiler arasındadır.

Mezopotamya’da domuzların varlığına ilişkin çivi yazılı metinlerin yanında arkeolojik kanıtlar da vardır. Daha çok Geç Uruk ve Cemdet-Nasr dönemlerine tarihlenen silindir mühürlerdeki betimlemelerde ve rölyeflerdeki av sahnelerinde çeşitli domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca, bazı kilden figürlerde, muskalarda, taş ve kemikten yapılmış çeşitli nesnelerin üzerindeki sahnelerde de domuz çizimleri karşımıza çıkmaktadır.

**Kısaltmalar**

- CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.
- CDA: A Concise Dictionary of Akkadian.
- CUNES: Cornell University Department of Near Eastern Studies.
- MVN: Materiali per il vocabolario neosumerico (Torino).
- MSL: Materialien zum sumerischen Lexicon.
- OIP: Oriental Institute Publications.
- PDT: M. Çığ- H. Kızılyay- A. Salonen, Die Puzriš-Dagan Texte der Istanbul Archaologischen Museen (Helsinki 1654).
- SACT: Sumerian and Akkadian Cuneiform Texts in the Collections of the World Heritage Museum of the University of Illinois (Urbana).
- SAT: Sumerian Archival Texts (Bethesda 1993 ff).
- TLB: Tabulae Cuneiformes a F.M. Th de Liagre Böhl Collectae.
- TRU: L. Legrain, Le temps des rois d'Ur (Paris 1912).
- UET: Ur Excavations, Texts.

**Kaynakça**

- ALBAYRAK, İ., 2006b. *Kültepe Tabletleri IV (Kt o/k)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BLACK, J.-GEORGE, A.-POSTGATE, N., 1999. *A Concise Dictionary of Akkadian* (CDA), London.
- BORDREUIL, P.- CHATONNET, F.B.- MICHEL, C., 2015. *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Çev.: Levent Başaran, Alfa-Tarih Yayınları, İstanbul.
- BOTTÉRO, J., 2004. *The Oldest Cuisine in the World, Cooking in Mesopotamia*, University of Chicago, Chicago.
- BOTTÉRO, J.- KRAMER, S.N., 2020. *Mezopotamya Mitolojisi*, Çev.: Alp Tümertekin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BUREN, E.D., 1939. *The Fauna of Ancient Mesopotamia As Represented in Art*, Analecta Orientalia 18, Roma.
- DAHL, J., 2006. "Early Swine Herding", *De la domestication au tabou: Le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 31-38.

- DİLEK, Y., 2019. *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ENGLUND, R.K., 1995. "Late Uruk Pigs and Other Herded Animals", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens* (=Festschrift Boehmer, Philipp von Zabern), Ed.: U. Finkbeiner, R. Dittmann and H. Hauptmann, Mainz, ss. 121-133.
- FOSTER, B. R., 2002. "Animals in Mesopotamia Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed.: Billie Jean Collins, Brill, Leiden-Boston-Köln, ss. 271-288.
- FOSTER, B. – SALGUES, E., 2006. "Everything Except the Squeal, Pigs in Early Mesopotamia", *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 283-291.
- GELB, I.J.-JACOBSEN, T.-LANDSBERGER, B.-OPPENHEIM, A.L., 1956. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago/CAD H*). Published by the Oriental Institute, Chicago.
- GILBERT, A. S., 2002. "The Native Fauna of the Ancient Near East", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed.: Billie Jean Collins, Brill, Leiden-Boston-Köln, ss. 3-80.
- GIUFFRÀ, E.-KIJAS, J.M.H. – AMARGES, V. – CARLBORG, Ö.- JEAN, J.-T.-ANDERSON, L., 2000. "The Origin of the Domestic Pig: Independent Domestication and Subsequent Introgression", *Genetics* 145, ss. 1785-1791.
- GÖKÇEK, L.G., 2004. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", *Archivum Anatolicum* 7/1, ss. 59-78.
- GRIGSON, C., 2007. "Culture, Ecology, and Pigs from the 5 th to the 3rd Millennium BC Around the Fertile Crescent", *Pigs and Human 10.000 Years of Interaction*, Ed.: Umberto Albarella, Keith Dobney, Anton Ervynck & Peter Rowley-Conwy, Oxford, ss. 83-108.
- HILGERT, M., 1998. *Drehem Administrative Documents from The Reign of Šulgi*, Vol. 1, Oriental Institute Publications, Chicago.
- KANG, S.T., 1972. *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive Administrative Documents from Reign of Šulgi*, Vol. 1, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London.
- KANG, S.T., 1973. *Sumerian Economic Texts from the Umma Archive*, Vol. 1, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London.
- KOPPEN, F. V., 2006. "Pigs in Lower Mesopotamia during the Old Babylonian Period", *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 181-194.
- KÖROĞLU, K., 2012. *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- KRAMER, S.N., 2002. *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- LEWIS, S. – JONES, L. L., 2018. *The Culture of Animals in Antiquity, A Sourcebook with Commentaries*, Routledge Yayınları, London- New York.
- MAUL, S., 1999. “How the Babylonians Protested Themselves Against Calamities Announced by Omens”, *Mesopotamia Magic Textual, Historical and Interpretative Perspectives, Ancient Magic and Divination I*, Ed.: Tzvi Abusch-Karel van der Toorn, STYX Publications, Groningen, ss. 123-129.
- MICHEL, C., 2006. “Les suidés dans la documentation de Kaniš au début du II millénaire av. J.-C”, *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss.169-180.
- NEMET-NEJAT, K. R., 1998. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Handrickson Publishers.
- OWEN, D., 2006. “Pigs and Pig By-Products at Garšana in the Ur III Period”, *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 283-291.
- ÖZ, E., 2014. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 2005. *Kültepe-Kaniš/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- PRICE, M., 2016. *Pigs and Power: Pig Husbandry in Northern Mesopotamia During the Emergence of Social Complexity (6500-2000 BC)*. Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge.
- PRICE, M.- GROSSMAN, K.- PAULETTE, T., 2017. “Pigs and the pastoral bias: The Other Animal Economy in Northern Mesopotamia (3000-2000 BC)”, *Journal of Anthropological Archaeology* 48, ss. 46-62.
- REDDING, R. W., 2015. *The Pig and the Chicken in the Middle East: Modeling Human Subsistence Behavior in the Archaeological Record Using Historical and Animal Husbandry Data*. Kelsey Museum of Archaeology University of Michigan An Arbor Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan.
- REINER, E – CIVIL, M., 1974. *MSL (Materials for the Sumerian Lexicon) XI, The Series HAR-ra: hubullu, Tablets XX-XXIV*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- STEPIEN, M., 2006. *Animal Husbandry in the Ancient Near East. A Prosopographic Study of Third-Millennium Umma*, CDL Press, Maryland.
- STOL, M., 1999. “Psychomatic Suffering in Ancient Mesopotamia”, *Mesopotamian Magic Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, *Ancient Magic and Divination I*, Ed.: Tzvi Abusch-Karel van der Toorn, STYX Publications, Groningen, ss. 57-68.
- VERDERAME, L., 2013. “Means of Substitution. The Use of Figurines, Animals, and Human Beings as Substitutes in Assyrian Rituals.”, *Rivista Studi Orientali Supplemento* 2, ss. 301-323.

- ZEDER, M., 2008. "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion and Impact", *PNAS*, 105/33, ss. 11597-11604.
- WOOLLEY, C. L., 1924. *Ur Cemetery, Ur Excavations, The Royal Cemetery*, Vol. 2, The Trustees of the Two Museum, New York.
- WYK, K.V., 2014. "Pig Taboes in the Ancient Near East", *International Journal of Humanities and Social Science*, 4/13, ss. 111-134.

### Ekler

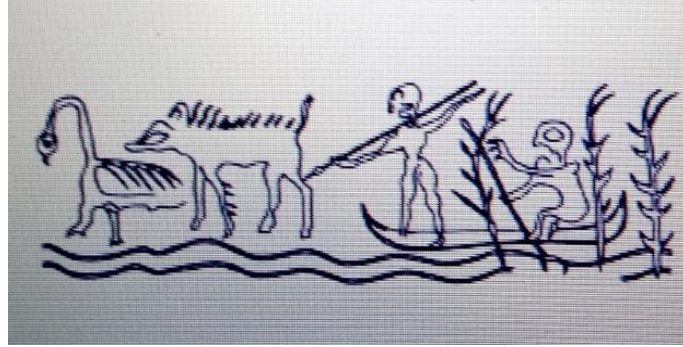


Res. 1: Englund, 1995: 122.

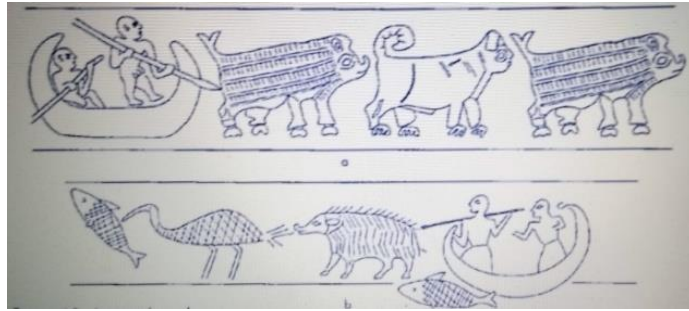


Res. 2: Englund, 1995: 122.

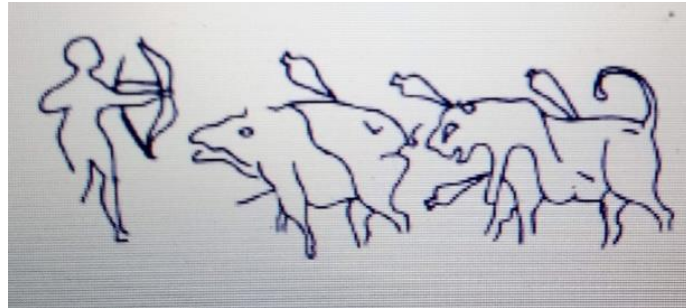




Res. 3: Englund, 1995: 122.



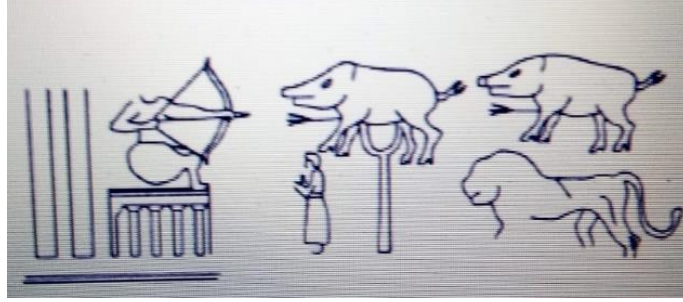
Res. 4: Englund, 1995:124.



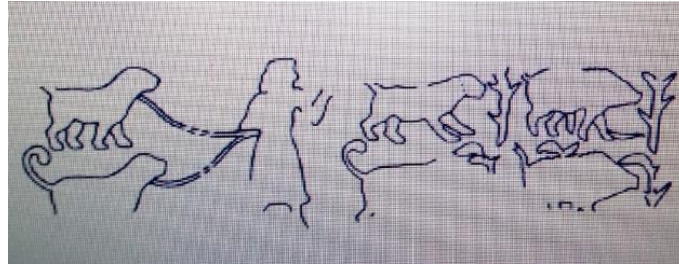
Res. 5: Englund, 1995: 122.



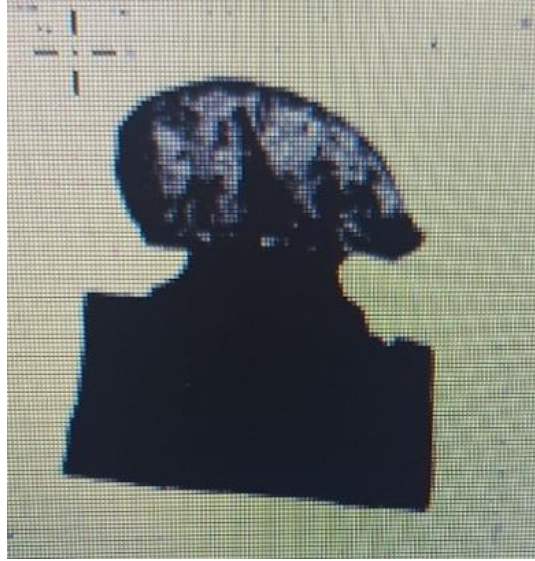
Res. 6: Englund, 1995: 122.



Res. 7: Englund, 1995: 122.



Res. 8: Englund, 1995: 122.



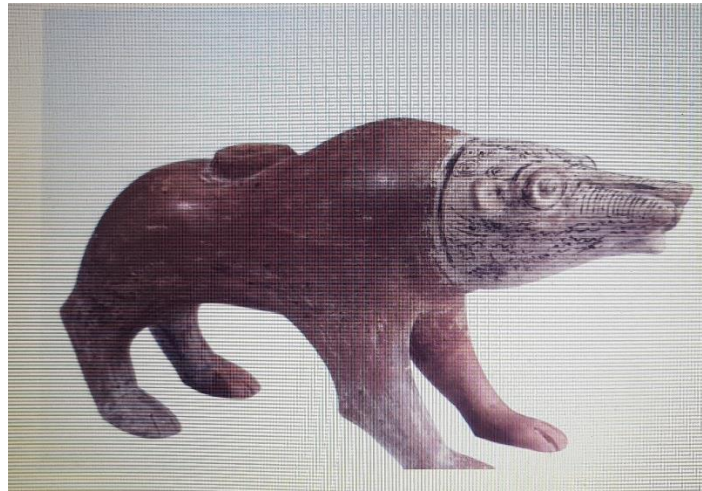
Res. 9: Buren, 1939. (Fig. 85).



Res. 10: Buren, 1939. (Fig. 84).



Res. 11: Özgüç, 2005: 204.



Res. 12: Özgüç, 2005: 172.